

УДК 316.347

ОЛЕКСАНДР НЕЛЬГА,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу філософських проблем етносу та нації Інституту філософії НАН України, професор кафедри соціології Національного авіаційного університету

Етнічна соціологія як наука

Анотація

Етнічна соціологія перетворюється сьогодні, за умов зростання значення етнонаціональної проблематики в суспільному житті, на одну з важливих галузей соціологічного знання. Разом із тим у сфері вітчизняного соціологічного теоретизування вона є відносно молодого соціологічною теорією середнього рівня. Отже, обмеженим є її коло публікацій, окремо присвячених власне етносоціології.

Цим пояснюється наявність низки проблем, характерних для науки у стані становлення. Серед них передусім такі, як формулювання понять об'єкта і предмета, визначення головної мети, основних завдань і функцій цієї науки, встановлення її місця і ролі у структурі соціологічного знання. Необхідність розв'язання означених проблем зумовила полемічний характер статті. Обґрунтовуючи актуальність етнонаціональної тематики, автор робить наголос на її зв'язку із глобальними міграційними процесами. У статті зосереджено увагу на важливості для етносоціології, як і для будь-якої соціологічної науки взагалі, проблемних підходів. Активно підтримуються ідеї щодо необхідності вирішення головної функції етносоціології, доцільності дотримання національних пріоритетів у визначенні предметних напрямів етносоціологічних досліджень, а отже, мінливості предметного поля цих досліджень. Автор розглядає пропонувану статтю як запрошення до дискусії.

Ключові слова: *етнічна соціологія, головна функція етносоціології (Україна), пріоритетні предметні напрями (Україна)*

Чинники актуалізації етнонаціональної проблематики

Як відомо, сьогоднішній етнічний ренесанс і так звана “ера націоналізмів” розпочалися на Заході у другій половині ХХ століття, коли, як зазначає український соціолог Н.Черниш, “виявилось, що індустріалізація та пов’язані з нею урбанізація і зростання впливу засобів масової комунікації не лише не затушовують значення й ролі етнічності, а навпаки, посилюють прагнення людей до збереження етнічної ідентичності... У добу *етнічного ренесансу* великого значення набувають гасла автономії або самоврядування аж до побудови власної незалежної держави” [Черниш, 2009: с. 241].

Головними чинниками цих явищ є загальне поширення у світі ідей і норм рівності, процеси деколонізації, розпад держав-етноконгломератів та глобальний різмах міграційних процесів. Так, на думку сучасного американського етнополітолога Д.Л.Горовіца, “поширення норм рівності (передусім після Другої світової війни. — О.Н.) зробило етнічну субординацію незаконною і спонукало етнічні групи в усьому світі порівняти своє становище в суспільстві зі становищем подібних груп у сусідніх країнах” [Горовіц, 2004: с. 16]. “Деколонізація (в Азії та Африці після Другої світової війни. — О.Н.), — пише він, — ...почала відчуватися в Європі й Північній Америці. Здобуття суверенітету колишніми бельгійськими територіями в Африці (Заїр, Руанда і Бурунді) стимулювало появу етнічних проблем у самій Бельгії з боку фламандців. ...Емансипація Африки також вплинула на свідомість афроамериканського населення (у США. — О.Н.), і расова дискримінація для багатьох американців стала здаватися аномальним явищем. У Канаді деякі франкомовні квебекці... визначали своє становище аналогічно до становища афроамериканців, називаючи себе “білими неграми Америки”” [Горовіц, 2004: с. 15–16].

Кінець 1980-х — початок 1990-х років позначилися у Європі, з одного боку, об’єднанням Німеччини, а з іншого — розпадом Югославії, Чехословаччини та Радянського Союзу. На мапі Європи з’явилося багато нових держав-націй, що створило нову систему міжнаціональних відносин. Разом із тим кожна з нових держав відчула в себе певну міжетнічну напругу. До того ж, хоч *de jure* і виникли нові нації, але *de facto* вони, як певні соціально-економічні та політико-правові єдності, ще мають формуватися. Це, зрозуміло, цілковито стосується й України.

Чимдалі гострішою стає для людства *проблема перенаселення*. Департамент народонаселення ООН 2003 року розцінював населення земної кулі у 6,3 млрд осіб. За його оцінками, до 2050-го воно зросте до 8,9 млрд, майже повністю (на 2,6 млрд) за рахунок країн “третього світу” з Азії, Африки та Латинської Америки (докл. див.: [Крисаченко, 2005]). Ця ситуація практично однозначно перетворює їх на *основні міграційні джерела* для країн із стабілізованою кількістю населення чи, навіть, з негативним природним приростом” (курс. мій. — О.Н.) [Крисаченко, 2005: с. 271]. У Доповіді глобальної комісії з міжнародної міграції за 2005 рік щодо масштабів міграційної проблеми стверджується, що “частка мігрантів подвоїлася за останні

25 років, сягнувши майже 200 млн осіб, або 3-х відсотків населення світу, *основною мотивацією яких є пошук роботи* (курс. мій. — О.Н.)” [Кресіна, Стойко, 2009: с. 626]. Тобто у наш час *еміграція, що спричиняється перенаселенням у країнах-донорах, неминуче обертається на трудову імміграцію* для країн-реципієнтів.

Не обійшли стороною глобальні демографічно-міграційні процеси й Україну, проте сьогоднішня ситуація тут підпадає радше під визначення *“катастрофічна депопуляція”*, ніж перенаселення. Адже вже багато років смертність в Україні перевищує народжуваність. Достатньо навести той факт, що, будучи однією із 30-ти країн світу з найчисленнішим населенням, Україна єдина серед них, починаючи з 1980 року, не збільшила його, а зменшила (і продовжує зменшувати) (див.: [Крисаченко, 2005: с. 274]). Якщо зміни на краще не відбудуться, то, за прогнозами демографів, вже у 2030 році українців буде 39 млн (див. [Кресіна, Стойко, 2009: с. 628]).

На додаток до означених демографічних небезпек Україна, *по-перше*, потерпає від зростання еміграції людей працездатного віку, що відчутно погіршує ситуацію на вітчизняному ринку праці та економічне становище країни. Так, за кордоном на сьогодні перебуває за різними даними від 5-ти до 7-ми млн трудових мігрантів-українців (див.: [Стан дотримання, 2003: с. 41]). Специфічність ситуації полягає в тому, що трудовими мігрантами є переважно сільські чоловіки з невисоким рівнем освіти із західних регіонів [Міграційні процеси, 2007: с. 111], а саме етнічні українці. Все це надзвичайно актуалізує *проблему збереження чисельності традиційних етнічних спільнот українського народу, а особливо — українців як титульного етносу країни*.

По-друге, “вивільнений життєвий простір” України у співвідношенні майже 1 : 1 заповнюють іммігранти-іноземці. Так, 2005 року Україна прийняла їх 6,8 млн осіб (див.: [Кресіна, Стойко, 2009: с. 627]). Сьогодні нічого подібного не спостерігається в жодній із країн Західної, Південної, Центральної і навіть Східної Європи. Міграційну ситуацію в Україні можна визначити як унікальну, бо Україна є великомасштабним міграційним донором і реципієнтом водночас. Але, *по-третє*, Україна є поряд із тим транзитною — на шляху до Західної і Центральної Європи — територією для вихідців із слаборозвинених країн Азії та Африки. А втім, одним із негативних наслідків міжнародної міграції є виникнення *міжетнічних конфліктів*, і ця проблема не може не позначитись і на Україні.

Таким чином, міграційна ситуація в Україні має еміграційно-транзитно-імміграційне забарвлення. Такий стан підсилюється і закріплюється через укладення Угоди України з країнами ЄС про *реадмісію*, що є з боку Заходу реагуванням на явище *нелегальної трудової імміграції*. Від цього явища сьогодні потерпають усі країни-реципієнти Західної, Південної і Центральної Європи, причому така імміграція є не настільки стихійною, як здається на перший погляд. Цей процес є досить організованим. Як зазначає Е.Гіденс, “операції з іммігрантами-нелегалами перетворились на одну з таких галузей організованої злочинності у Європі, яка розвивається найшвидше”. При цьому “щорічно до країн ЄС контрабандою ввозиться 400 000 осіб” [Гіденс, 2005: с. 246]. Зрозуміло, що за таких умов на перший план в ім-

міграційній політиці країн ЄС поряд з економічними інтересами висуваються також духовно-культурні та політико-правові інтереси, передусім — *збереження етнічної та національної ідентичності* (див., напр.: [Вітман, 2009]).

15 січня 2008 року Верховна Рада ратифікувала Угоду про реадмісію, яка набула чинності з 1 січня 2010 року (див.: [Вісник, 2008: с.86]). Маємо зазначити, що в такий спосіб *свою проблему нелегальної імміграції* країни ЄС розв'язують на неприйнятних для України умовах. Згідно з цією Угодою, Україна зобов'язалась приймати назад від країн ЄС тих *нелегальних іммігрантів*, які перетнули українські західні кордони, прямуючи транзитом до країн ЄС. Але, оскільки йдеться про сотні тисяч осіб, то дія реадмісії вкупі з різючим імміграційним припливом в Україну створюють реальну і досить небезпечну проблему збереження традиційними етнічними спільнотами України своєї самобутності, а також ставлять під сумнів можливість формування в Україні політичної нації саме на базі цих спільнот, які, як єдиний народ, мають спільну ментальність і спільну, єдину ідентичність.

Отже, в сьогодиньньому світі, який постійно поповнюється новими національними державами:

- 1) колишні міжетнічні відносини, що були внутрішніми для колоніальних імперій або держав-конгломератів, тепер пересуваються на рівень міжнаціональних;
- 2) водночас колишня майже непомітна присутність на територіях певних країн етнічних меншин, що досі були бездержавними, тепер набуває характеру внутрішньодержавного етнополітичного напруження;
- 3) і в тих державах, які не зазнали жодних територіальних змін, “бацила” ідеї етнічної рівності або збуджує етноменшинну й етнотипову свідомість (наприклад, у фламандців у Бельгії, у басків в Іспанії, у курдів чи то в Туреччині, чи то в Іраку), або спричиняється до певних етнополітичних змін (як-от уведення в Канаді, на вимогу франкомовних квебекців, французької мови як другої державної);
- 4) нарешті, сьогодиньні великомасштабні міграційні рухи у світі призводять до помітних деформацій етнічного складу держав Західної Європи та Північної Америки, а щодо такої держави, як Україна, набувають характеру етнічної інтервенції, адже поява у певній країні, тим паче в не надто великій, значних іншоетнічних людських мас здатна певним чином деформувати не лише соціально-економічну царину життя нації-держави, а й такі, як культурна, духовна чи політична сфера, здатна створити небезпечну криміногенну ситуацію тощо.

Таким чином, можна констатувати, що зараз етнічні та національні проблеми в усьому світі, а в Україні — особливо, загострюються й актуалізуються, привертаючи увагу багатьох дослідників різного фаху і спонукаючи до нових напрямів наукових досліджень. І серед останніх важливе місце посідає етнічна соціологія.

Етнічна соціологія: головні визначення

Спеціального пояснення потребують деякі особливості виникнення *назви* цієї науки. Тут є сенс зазначити, що, на думку української вченої-етносоціолога з Харкова В.Арбеніної, наука, представники якої на початку ХІХ століття розгорнули широкі народознавчі дослідження (переважно так званих примітивних народів), тільки в Німеччині дістала назву “етнологія”, а в Росії, Франції та багатьох інших країнах визначалася як “етнографія”, у Великій Британії — як “соціальна антропологія”, а в США — як “культурна антропологія” [Арбеніна, 2007: с. 11–12].

Щодо різних підходів до найменування народознавчих досліджень (з огляду на наявність різних рівнів цих досліджень) висловився у 1973 році тодішній провідний радянський фахівець з етнонаціональної проблематики Ю.Бромлей: “Якщо у нас етнографія традиційно об’єднує описовий і теоретичний рівні досліджень, — писав він, — то в західній науці заведено проводити їх термінологічне розмежування, називаючи перший — етнографією, другий — етнологією” [Бромлей, 1973: с. 3]. У 1997 році у своєму курсі лекцій “Теорія етносу” я висловився на користь саме такого, західного розуміння теоретичного народознавства, тобто — як етнології [Нельга, 1997: с. 5]. Власне кажучи, й Арбеніна визнає, що, з огляду на народознавчі дослідницькі практики (принаймні — в Україні), “все більш активно на роль науки, яка інтегрує усі знання щодо народів, претендує етнологія” [Арбеніна, 2007: с. 6, 15, 17].

Цілком закономірно, що від цієї науки (котра узагальнює і разом із тим методологічно забезпечує народознавчі студії) тоді, коли в ній постала загальна потреба в соціологічному вивченні її специфічних проблем [Арбеніна, 2007: с. 12], відокремилась наука, за якою спершу в Росії [Арутюнян, 1984], а потому і в Україні закріпилася назва, надана їй у 1930-х роках німецьким ученим Р.Турнвальдом, а саме — “етносоціологія”.

Як стверджує відомий український етносоціолог і етнополітолог В.Євтух, історія етносоціології почалася на теренах колишнього СРСР у 1960-х роках, тобто кілька десятків років тому. “Приблизно на середину 1980-х років, серед багатьох термінів на позначення етнічних явищ “етнос” був уже певною мірою конституційований, принаймні його активно вживали російські дослідники, переважно етнографи та етнологи”. А згодом ним почали користуватися й соціологи. Отже, словоутворення “етносоціологія”, вважає В.Євтух, належить новітньому часу, і виникло воно у зв’язку із розгортанням досліджень етнічних явищ на підставі специфічно соціологічних методів [Євтух, 2007: с. 6].

Натомість “у західному суспільствознавстві етносоціологічні дослідження й етносоціологічні знання не об’єднувалися під нині звичним для нас терміном “етносоціологія”. У Сполучених Штатах, Канаді та в деяких європейських країнах відповідником (за змістом) нашого терміна є “соціологія міжетнічних та расових відносин” (саме такі курси читають в американських університетах)” [Євтух, 2007: с. 6–7].

В Україні етносоціологія як наука почала формуватися з кінця 80-х років ХХ століття. На сьогодні науковими центрами, які займаються до-

слідженням етнічних проблем (зокрема на етносоціологічному рівні) у межах Національної академії наук України, є Інститут соціології, Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського.

Стосовно об'єкта етносоціології як науки не існує достатньої чіткості поглядів. Наприклад, В.Арбеніна, визначивши, що *об'єктом* етносоціологічного дослідження є *етнічні й національні групи* [Арбеніна, 2007: с. 18], далі уточнює, що *головним об'єктом* є *етнонаціональні групи* [Арбеніна, 2007: с. 23]. На її думку, “розмежування на етнічні та національні групи, як і розмежування на етноси та нації в сучасному суспільствознавстві *не вирішене однозначно* і, як правило, вимагає застосування якісних критеріїв. Це доцільне при дослідженні конкретних спільнот, особливо якщо вивчається процес *трансформації етносу в націю*. Коли йдеться про вибір одиниць етносоціологічного аналізу, то застосування терміна “етнонаціональні групи” знімає ті принципи відмінності, які, у відповідності з окремими існуючими концепціями, можуть існувати між цими типами спільнот” (курс. мій. — О.Н.) [Арбеніна, 2007: с. 23].

Стосовно такої позиції в мене є деякі зауваження. Передусім я наполягаю на тому, що твердження В.Арбеніної, буцімто “розмежування на етнічні та національні групи... в сучасному суспільствознавстві не вирішене однозначно”, не відповідає дійсності. Річ у тому, що коли В.Арбеніна здійснила 2-ге видання свого навчального посібника (2007 року) [Арбеніна, 2004], минуло вже 10 років потому, як вийшов (досить доступним накладом у 3 тис. примірників) мій навчальний посібник “Теорія етносу”. “Якщо етнос є утворенням переважно культурно-духовним, — писав я тоді, 1997 року, — народ — соціально-історичним, то нація є утворенням переважно соціально-економічним та політико-правовим” [Нельга, 1997: с. 14]. Гадаю, що таким чином цілком однозначно здійснено розмежування понять етносу і нації.

І через дев'ять років (тобто — у 2006 році) моя позиція залишилася незмінною. Тоді у всеукраїнському науково-теоретичному часописі “Філософська думка” я розмістив статтю під назвою “Етнос, народ, нація як поняття і соціокультурні феномени”, де знов “однозначно” “розмежував”, з одного боку, український народ і етноси України (як складники єдиного народу), а з іншого — українську політичну націю і етноси й етнічні меншини України (як складники цієї єдиної нації) [Нельга, 2006: с. 38–39, 45–46]. Такою є моя позиція і на сьогодні.

Відповідно до моєї концепції, формування політичної нації не може здійснюватись без участі етносів, але так само неможливою є “трансформація етносу в націю”, як це собі уявляє В.Арбеніна. Така умоглядна трансформація можлива лише за умов розуміння етногенези як процесу реалізації схеми-тріади “плем'я — народність — нація”, яку слушно критикують сьогоднішні російські етнологи. Зокрема, С.Рибаков ще 2001 року писав, що автори зазначеної схеми-тріади “у рамках єдиної концепції намагалися об'єднати *дві докорінно різні предметні області — етнос і націю*” (курс.

мій. — О.Н.) [Рыбаков, 2001: с. 7]. Зрозуміло, що С.Рыбаков теж цілком “однозначно” здійснює “розмежування” понять етносу і нації.

Нарешті, такою самою є її позиція етносоціолога зі Львова В.Середа, яка заявляє: “Як і багато інших авторів, ми розрізняємо поняття “етнос” і “нація” (курс. мій. — О.Н.), якщо перше ще не має політичного значення, то друга лягає в основу певної політичної ідеології” [Середа, 2007: с. 25].

Яким же виявилось “наукове” реагування В.Л.Арбеніної? Замість стати на нашу із С.Рыбаковим (бо навчальний посібник В.Середа вийшов друком лише 2007 року) думку або піддати її аргументованій критиці, ця дослідниця вдається до замовчування “незручних” авторів. Однак, як давно відомо, *ignorantia non est argumentum* (ігнорування не є аргументом), так само як *argumentum ex silentio* (доказ, що виводиться із замовчування) не є переконливим.

Таким чином, пропозицію В.Арбеніної представити як *головний об’єкт* етносоціологічних досліджень *етнонаціональні групи* я розглядаю як вияв або теоретичної еkleктики, або теоретичного фантазування. Адже у сучасному демократичному суспільстві нація може бути лише одна (це — політична нація), а етнічне постає як сукупність титульного етносу, етносів-автохтонів, діаспорних спільнот, іммігрантських мас. Сучасна нація є результатом переважно політико-правового розвитку народу-суспільства і не може постати без держави, тоді як етноси — це культурно-духовний продукт багатьох століть відносно відокремленого і самодостатнього існування, не завжди зумовленого державністю.

Нарешті, наявність у країні таких феноменів, як держава, суспільство і нація, не дає підстав говорити про існування деякої *державно-суспільно-національної спільноти*, яка (мовою В.Арбеніної) “знімає ті принципові відмінності”, які можуть існувати між цими феноменами. Тому *етнонаціональні групи* як результат об’єднання (гадаємо — у свідомості дослідника) етнічних груп і національної спільноти видаються мені такими самими соціологічними кентаврами, як, наприклад, “державно-вікові” або “країно-статеві” групи.

Разом із тим щойно розглянутий факт є майже закономірним наслідком процесу становлення української етносоціології як науки. Тому справедливим буде звернутися до пояснення, що його пропонує В.Середа, яка, зокрема, вважає, що в українській етносоціології “склалася ситуація певного термінологічного хаосу. Деякі автори застосовують терміни “народ”, “етнос” і “нація” як взаємозамінні синоніми. Додаткові складнощі створюють некоректні переклади деяких досліджень з англійської мови, що тільки посилює термінологічну плутанину, адже в англійській мові термін *nationality* означає і громадянство, і національність, а *ethnicity* може означати етнічність, національність і навіть расу (курс. мій. — О.Н.)” [Середа, 2007: с. 24].

Отже, на мій погляд, етнічна соціологія, як і будь-яка інша суспільствознавча наука, своїм *об’єктом* має *суспільство*, але взяте до вивчення не взагалі, а під певним кутом зору. Саме таким є підхід В.Євтуха, який пише: “об’єктом етносоціології (етносоціологічних досліджень) є поліетнічні суспільства (соціуми) або суспільства з поліетнічним складом населення”

[Євтух, 2007: с. 10]. Я в головному приєднуюся до цього визначення, однак з деякими уточненнями.

По-перше, гадаю, що хоча нація не є у певний спосіб трансформованим етносом, але етнос, етнічний фактор відіграє у формуванні нації чи не визначальну роль: адже сучасне людство *дійсно* репрезентують переважно саме поліетнічні суспільства або суспільства з поліетнічним складом населення. Тому з розумінням сприймаю те, що в навчальному посібнику В.Арбеніної “Етносоціологія” [Арбеніна, 2007] представлена не “чисто” етнічна, а саме *етнонаціональна тематика* (хоча введення нею поняття “етнонаціональні групи” не підтримую). Що ж стосується Н.Черниш, то ця дослідниця у своєму підручнику “Соціологія” дає взагалі відповідній темі досить вдалу назву, а саме: “Етносоціологія і соціологія нації” [Черниш, 2009: с. 239].

По-друге, на мою думку, етносоціологія має своїм об’єктом не просто поліетнічні суспільства або суспільства з поліетнічним складом населення, а ті *найзагальніші та найважливіші проблеми*, які виникають у суспільстві з боку його етнічної визначеності і які, на рівні загальносоціологічної теорії (на відміну від соціальної філософії), є складовими предмета цієї теорії.

Відтак, пропоную таке визначення: **об’єктом етносоціології як науки** є найзагальніші та найважливіші етнонаціональні проблеми поліетнічних суспільств або суспільств із поліетнічним складом населення.

Відповіді на питання про **предмет** цієї науки теж не є одноставними. Так, львівський соціолог Н.Черниш, погоджуючись, як вона стверджує, “з думкою харківського соціолога В.Арбеніної”, вважає, що “предметом дослідження етносоціології, притаманним лише їй, є етносоціальні спільноти і групи”, але трохи далі ми вже читаємо: “основним предметом етносоціології є дослідження життєдіяльності *етнонаціональних* (курс. мій. — О.Н.) спільнот і груп, насамперед як *соціальних суб’єктів* (курс. Н.Черниш — О.Н.), процес досягнення ними соціальної зрілості” [Черниш, 2009: с. 239–240].

Своє ставлення до поняття “етнонаціональні спільноти (групи)” я вже висловив. Однак В.Арбеніна розглядає їх не як предмет (що ми читаємо у Н.Черниш), а як об’єкт етносоціології. Що ж до предмета цієї науки, то В.Арбеніна, вказуючи на поширені сьогодні серед дослідників-етносоціологів „недостатньо чіткі уявлення щодо предмета етносоціології”, який “частіше за все ... визначається через перелік досліджуваних проблем” [Арбеніна, 2007: с. 7] (із чим не можна не погодитись), вважає, що предмет етносоціології “може бути локалізований більш чітко: це *проблеми* механізму формування та функціонування *етнонаціональних груп* як структурних складових суспільства та суб’єктів соціального життя” (курс. мій. — О.Н.) [Арбеніна, 2007: с. 8].

Як можна бачити, визначивши етнонаціональні групи у якості об’єктів етносоціологічних досліджень, В.Арбеніна і предмет цих досліджень пов’язує із етнонаціональними групами, точніше, із проблемами механізму їхнього формування та функціонування. Тут слід наголосити, що, із несприйняттям ставлячись до такого конструкту, як “*етнонаціональні групи*”, я разом із тим визнаю, що акцентування В.Арбеніною на *проблемному підході* до визначення предмета етносоціології як науки мені імпонує і є вельми

слушним. Такий підхід притаманний, до речі, й Н.Черниш [Черниш, 2009: с. 240].

Носіїв розглядуваних проблем найбільш вдало, гадаю, визначив, солідаризуючись із російськими дослідниками, В.Євтух. Щоправда, він подає цих носіїв як власне предмет етносоціології, вважаючи, що таким предметом є “соціальні аспекти розвитку та функціонування етнічних спільнот і їхня взаємодія, а також етнічні аспекти розвитку соціумів та соціальних груп”. При цьому В.Євтух, зокрема, виявляє солідарність із відомим сучасним російським етносоціологом Л.Дробіжевою; згідно з її баченням, “предмет етносоціології” включає соціальні події, процеси, зв’язки, явища, які мають місце в *етнічно маркованому соціальному просторі* (курс. мій. — О.Н.)” [Євтух, 2007: с. 10]; (див. також: [Дробіжева, 2006]).

Таким чином, можна підсумувати, що **предмет** етносоціології як науки є потрібним: 1) соціальні проблеми функціонування, розвитку і взаємодії етнічних спільнот; 2) проблеми функціонування різноманітних соціальних груп, зумовлені їхньою етнічною маркованістю; 3) проблеми, пов’язані із участю етнічних спільнот суспільства у націєтворчому процесі.

Слід зробити деякі зауваження стосовно *предметного поля* етносоціологічних досліджень.

По-перше, я солідаризуюся з М.Лукашевичем та М.Туленковим, які стверджують, “що пріоритети предметних напрямів (етносоціологічних. — О.Н.) досліджень ... мають “національний” характер. У кожній країні світу віддають перевагу тим чи іншим напрямам соціології етносу, мають сталі традиції, значні наукові напрацювання, що пройшли перевірку часом і практикою” [Лукашевич, Туленков, 2006: с. 205]. До речі, у західноєвропейській соціології в цілому поки що превалює саме такий підхід. Як свідчать київські соціологи О.Куценко і С.Бабенко, “аналіз підручників із соціології, які поширені в різних європейських вищих навчальних закладах, доводить, що предметом викладання соціології у Великій Британії залишається передусім британське суспільство, у Франції — французьке, в Німеччині — німецьке тощо, а інші суспільства лише подекуди розглядаються як приклади й ілюстрації особливостей прояву того чи іншого суспільного явища” [Куценко, Бабенко, 2009: с. 186–187].

Тому в цьому контексті маю наголосити, що наведене вище визначення предмета етносоціології зорієнтоване переважно на сучасні українські етнонаціональні реалії.

Водночас етносоціологи “плюралістичних націй” [Лукашевич, Туленков, 2006: с. 207] здійснюють переважно “дослідження етнічних чи національних меншин, під якими насамперед розуміють емігрантські групи і корінне населення, що сформували сучасні суспільства за межами Європи, головним чином північноамериканські. Основні питання, які розглядаються у межах цього напрямку: місце меншин у соціальній структурі та стратифікації суспільства, мігранти і міграційні процеси, проблеми витворення мультикультурного середовища” [Середа, 2007: с. 21].

По-друге, слід додати, що зі зміною соціальних практик суспільства неодмінно зазнає змін і “реєстр” тих проблем, що створюють предметне поле етносоціології (як і, до речі, інших суспільствознавчих наук).

Наприклад, у середині 60-х — на початку 70-х років ХХ століття, коли в колишньому СРСР закінчилася тимчасова “відлига”, наслідком цього в предметному полі етносоціології, як зазначає Н.Черниш, “стали домінування соціального над етнічним і національним, свідоме виштовхування останніх на узбіччя наукового пошуку, штучне звуження простору наукових досліджень проблемами культурно-побутової та сімейної сфери” [Черниш, 2009: с. 240].

В умовах сучасної України — з її поліетнічним складом населення і за відсутності сформованої політичної нації — предметне поле етносоціології, гадаю, утворюють головні питання вивчення шляхів і засобів консолідації всіх етнічних спільнот (але передусім — української та російської) задля творення єдиної нації.

Основні завдання етнічної соціології як науки сучасний український фахівець з етнонаціональної проблематики І.Варзар визначає так: “вивчати загальнотипові властивості етнічної соціальності — сумісність проживання етносів, народів, їхню взаємодію та взаємозалежність, взаємообміни та безперервну контактність, ... специфічні способи існування людства в етноісторичній формі; прояви людської життєдіяльності в етносоціальних контекстах та взаємозв’язках етнічних спільнот; конкретно-історичні особливості соціально значимої поведінки окремих репрезентантів, народів, етногруп і індивідуальностей та інші проблеми” [Варзар, 1993: с. 180]. Вважаю, що завдання цей автор подає надто розлого і певною мірою хаотично. Будучи більш лаконічним, В.Євтух стверджує, що “одним із головних завдань етносоціології є з’ясування механізму відтворення етнічних явищ, їхньої взаємодії із суспільними явищами того чи іншого соціального організму” [Євтух, 2003: с. 10].

На мою думку, *основні завдання етносоціології* як науки визначаються її головною метою, її функціями і предметом і полягають у з’ясуванні:

- якою мірою і в який спосіб виникнення соціальних проблем зумовлюване етнічними чинниками;
- як соціальні проблеми впливають на стан етнічних спільнот, на внутрішньоетнічні та міжетнічні відносини;
- яку роль відіграють і яке місце посідають етнічні спільноти у розв’язанні *проблем націєтворення*.

Останньому з цих завдань, гадаю, мають підпорядковуватися два попередні, бо цей напрям досліджень підпорядкований, своєю чергою, *основній меті* українського етносоціологічного теоретизування на цьому історичному етапі, а саме обґрунтуванню місця і ролі етнічних спільнот України у *формуванні української політичної нації*.

Головна та основні функції етнічної соціології. Як вважає В.Євтух, “основними функціями етносоціології є теоретико-когнітивна, прогностична, просвітницька” [Євтух, 2003: с. 11]. На думку В.Арбеніної, “серед багатьох функцій етносоціології найважливішою у сучасних умовах стає її гуманістична функція”, а “особливо затребуваними стають діагностична, прогностична, соціально-інженерна і гуманітарно-просвітницька функції” [Арбеніна, 2007: с. 9, 20]. Маю додати, що етнічна соціологія виконує, зрозуміло, й такі функції, як інформаційна, консультативна та ін.

Однак обов'язково слід, як це й робить В.Арбеніна, дійти визначеності щодо головної, найважливішої з багатьох функцій етнічної соціології, що залежить і від розуміння об'єкта і предмета цієї науки, і від бачення її предметного поля та основних завдань. Отже, з огляду на сформульовані вище визначення щойно перелічених наукових атрибутів етнічної соціології як *головна функція* покладається *націєконсолідаційна*.

Що ж стосується *основних функцій*, то вони мають бути підпорядковані головній. Тобто якщо певна спільнота етносоціологів-науковців убачає головну функцію своєї науки саме у націєконсолідаційній царині, то для них теоретичний шлях до її реалізації має пролягати через послідовне виконання таких основних функцій, як *аналітична, діагностична, прогностична, інформаційно-просвітницька та консультативна*.

Пропонуючи таку послідовність, я не наполягаю на тому, що, по-перше, кількість елементів запропонованого шереду є вичерпною, а по-друге, їхня послідовність має бути саме такою. Відповідна проблема може стати предметом спеціального ґрунтовного дослідження. Натомість тут важливо привернути увагу до того, що основні функції етносоціології (як і будь-якої іншої суспільствознавчої науки) бажано подавати не хаотично, а у логічній послідовності.

Нарешті, залишається питання про *гуманістичну функцію* етносоціології. Вважаю, що цю функцію (як і деякі інші) не можна вважати одним з елементів логічної послідовності функцій, бо у демократичному суспільстві вона має бути *наскрізною* для будь-якого суспільствознавчого теоретизування.

Місце і роль етнічної соціології у структурі соціологічного знання

Ті уявлення про **загальну структуру** соціологічного знання, що склалися у 1950-х роках, коли вийшла друком праця американського соціолога Роберта Мертона "Соціальна теорія і соціальна структура" [Мертон, 1996], без істотних змін зберігаються (але не завжди домінують) і до сьогодні. Ця структура є триступеневою і виглядає таким чином:

1. Загальна соціологічна теорія.
2. Соціологічні теорії середнього рівня (рангу) (або спеціальні соціологічні теорії, галузеві соціологічні теорії).
3. Теорія, методика і техніка конкретно-соціологічних (емпіричних) досліджень.

Щоб показати **місце** етносоціології у цій структурі, слід звернутись до *соціологічних теорій середнього рівня*, які у вітчизняній соціології традиційно розкладають на *три підгрупи*, а саме:

- 1) теорії, що вивчають окремі спільноти (соціологія міста, соціологія села, *етносоціологія* та ін.);
- 2) теорії, що вивчають життєдіяльність спільнот в окремих сферах (соціологія виховання, соціологія праці, соціологія економіки, соціологія освіти та ін.);

- 3) теорії, що вивчають окремі елементи соціального механізму (соціологія активності, соціологія організації, соціологія соціального контролю) (докл. див.: [Лукашевич, Туленков, 2006: с. 28]).

Але існують і дещо інші підходи. Так, Н.Й.Черниш [Черниш, 2009: с. 29-30], здійснюючи поділ *соціологічних теорій середнього рівня*, виокремлює *дві підгрупи*, а саме:

- 1) спеціальні соціологічні теорії, які вивчають суб'єкти суспільного життя (соціологія особистості; соціологія сім'ї; соціологія класу; соціологія стану, верстви; *соціологія етносу; соціологія нації* тощо);
- 2) спеціальні соціологічні теорії, які вивчають життєдіяльність соціальних суб'єктів в окремих сферах (соціологія культури; соціологія релігії; соціологія політики; соціологія праці й управління; соціологія дозвілля; соціологія освіти; соціологія виховання тощо).

Таким чином, можна бачити, що *етнічна соціологія* у загальній структурі соціологічного знання посідає місце соціологічної теорії середнього рівня (або спеціальної галузевої соціологічної теорії).

Звернімося до **ролі** етнічної соціології у загальній структурі соціологічного знання. Як соціологічна теорія середнього рівня вона, так би мовити, “згори” перебуває у стосунках із загальносоціологічною теорією, завдяки чому спирається на неї як на своє методологічне підґрунтя, однак, з іншого боку, збагачує її тими своїми теоретичними узагальненнями, які виходять за вузькодисциплінарні межі і мають загальносоціологічну вагомість.

Проте ще щільніші зв'язки етнічна соціологія має, мабуть, “знизу” — тобто із рівнем конкретно-соціологічних (емпіричних) досліджень, для яких вона, з одного боку, є теоретико-методологічною базою й відіграє роль “постачальника” теоретичних проблем, які треба практично досліджувати, та гіпотез, які необхідно перевіряти. З іншого боку, й самі етнічні соціологи-теоретики постійно накопичують дані та проблеми, які “постачають” їм етносоціологи-емпірики і які потребують узагальнення й концептуалізації. У такий спосіб відбувається розвиток і збагачення етносоціології як соціологічної теорії середнього рівня.

Доцільно звернути увагу читача на ту обставину, що етнічна соціологія (разом зі всіма соціологічними теоріями середнього рівня) зазнає впливів як “згори”, так і “знизу”. Йдеться про єдину для всіх соціологічних теорій середнього рівня загальносоціологічну методологію, а також про єдиний для них загальносоціологічний емпіричний інструментарій. Однак у кожній з указаних сторін із кожною із соціологічних теорій середнього рівня існують також специфічні зв'язки.

Нарешті, під іншим кутом зору можна було б вдатися й до порівняння структури соціологічного знання із структурою знання етнологічного. Тоді, відповідно, визначаючи *місце етносоціології у структурі етнологічного знання*, етнологію можна розглядати як загальноетнічну теорію, етносоціологію — як етнічну теорію середнього рівня, а щодо конкретних (емпіричних) етносоціологічних досліджень, то вони навряд чи потребують

якогось порівняння. Відповідно до викладеного вище підходу можливо розглядати *роль етносоціології у структурі етнологічного знання*.

Зв'язок етнічної соціології з іншими науками

Оскільки етносоціологія є соціологічною теорією середнього рівня, то в цій площині її, умовно кажучи, “материнською” наукою є *загальносоціологічна теорія*. Однак як етносоціологія, вона має і свою “базову” науку — *етнологію*, що виконує методологічну функцію стосовно всіх “етнонаук” (етнографії, етнопсихології, етнополітики, етнекології, етнолінгвістики тощо).

Якими ж мають бути зв'язки всього загалу наук, назва яких починається з “етно-”, з етнологією? На мою думку, кожна з них, включно з етносоціологією, має користуватися методологічними й теоретико-методичними напрацюваннями їхньої “базової” науки. З іншого боку, такими самими мають бути зв'язки цих наук із “материнськими” науками (соціологією, психологією, педагогікою тощо).

Однак зв'язки “етнонаук” з етнологією та “материнськими” науками зазвичай мають і зворотний напрям. Зокрема, для етносоціології це означає необхідність “працювати” на підвищення теоретичного рівня як етнології, так і загальносоціологічної теорії.

Разом із тим етносоціологія перебуває у взаємозв'язку зі спорідненими науками, до яких належать всі “етнонауки”, а також певні спеціальні соціологічні теорії. Наприклад, В.Середа зазначає: “...курс “Етносоціологія” найтісніше пов'язаний з такими курсами, як “Методологія соціологічних досліджень”, “Соціологія гендеру”, “Соціологія культури”, “Соціологія особистості”, “Соціологія постмодернізму”” [Середа, 2007: с. 6].

Що ж стосується причин розглядуваного взаємозв'язку, то, на слухну думку В.Арбеніної, “будь-яка спеціальна соціологічна теорія (соціальної структури, соціологія політики, економічна соціологія, соціологія сім'ї тощо) не може абстрагуватися від аналізу етнічної специфіки досліджуваних нею явищ і процесів” [Арбеніна, 2007: с. 15]. Отже, характер такого взаємозв'язку можна визначити як *взаємозбагачення*. Але нас тут, певна річ, першою чергою має цікавити відповідне збагачення етносоціології.

Визначення етнічної соціології як науки

Складність такого визначення полягає в тому, що етносоціологія сформувалася як синтез етнологічного й соціологічного теоретизування, який має бути репрезентований у її дефініції. Чи завжди це має місце? Наприклад, на думку І.Варзара, “етносоціологія — галузь теоретико-суспільствознавчого знання, яка вивчає загальносоціологічні закономірності та форми суспільного (соціального) життя етносів, народів як сукупних історичних суб'єктів, їхніх індивідуальних та групових представників — окремих осіб та спільностей — в конкретних, ситуативних та адекватно-феноменальних проявах” [Варзар, 1993: с. 179].

Аналіз цього визначення змушує сприймати етносоціологію не як соціологічну і водночас етнічну теорію середнього рівня, а радше як синтез загальносоціологічної теорії і етнології, бо ця наука, згідно з І. Варзарем, “вивчає загальносоціологічні закономірності ... життя етносів”.

На думку В. Євтуха, “етносоціологія — наука, що досліджує параметри соціальної структури народів (в етнічному, а не політичному значенні терміна), вагомні явища культури різних етносів, взаємообумовленість змін у культурі, зокрема у мові, побуті, етнічних орієнтаціях, закономірності й особливості міжетнічних стосунків” [Євтух, 2003: с. 10]. У цьому визначенні, на мій погляд, відбиваються не так сутність науки, і навіть не її предмет, а радше — її предметне поле.

Натомість В. Серєда вважає, що “етносоціологія — це одна із спеціальних соціологічних теорій (курс. мій. — О.Н.), що досліджує походження, суть і функції етнічних та національних спільнот” [Серєда, 2007: с. 20]. Першу частину цього визначення вважаю досить вдалою.

Отже, завершуючи розгляд етносоціології як науки, враховуючи всі висловлені у процесі цього розгляду міркування і наведені аргументи, пропоную таке визначення: етносоціологія — це соціологічна теорія середнього рівня, що вивчає соціальну зумовленість етнічних проблем та етнічну зумовленість соціальних проблем суспільства з поліетнічним складом населення, спираючись, з одного боку, на методологічні засади загальносоціологічної теорії та етнології (як галузі соціально-філософського знання), а з іншого боку, використовуючи та концептуалізуючи матеріали конкретних соціологічних досліджень.

Наостанок наведу слушне зауваження В. Серєди, яка, зокрема, пише: “Вітчизняна етносоціологія часто покликається на теоретичні інтерпретації етносу і нації, концептуалізації феноменів етнічної та національної ідентичності, що розробляються у працях теоретиків націоналізму (зокрема, Б. Андерсона, Е. Гелнера, Е. Сміта). Порівняння української етносоціології з її західними відповідниками дозволяє окреслити контекст, у якому постають ті чи інші теорії чи емпіричні дослідження стосовно етнічних чи національних спільнот. Головною метою такого порівняння є застереження від механічної аплікації “перших ліпших” теоретичних підходів чи дослідницьких моделей до українського випадку або еkleктичного їх поєднання, без глибокого розуміння і врахування часу і контексту, у якому вони постали” [Серєда, 2007: с. 21–22].

* * *

Почавши стверджуватися на теренах колишнього СРСР у 1960-х — 1980-х роках, етнічна соціологія на сьогодні (принаймні в Україні та в Російській Федерації) остаточно конституювалася як окрема наука і легітимізувалася саме під такою назвою. Щоправда, деякі українські соціологи досі надають перевагу таким назвам, як “Етносоціологія і соціологія нації” (Н. Черниш) або “Соціологія етносу” (М. Лукашевич, М. Туленков).

Хоча у середовищі українських етносоціологів етнічна соціологія представлена як соціологічна теорія середнього рівня (В. Серєда), але вони фактично не розглядають її місце і роль у структурі соціологічного знання.

Разом із тим визнання важливості проблемного підходу до висвітлення етнонаціональної тематики (В.Арбеніна, Н.Черниш) не супроводжується втіленням цього підходу у визначення об'єкта і предмета етносоціології (В.Євтух).

Раціональна ідея про введення до предметного поля етносоціології проблем націєтворення (В.Арбеніна) несподівано трансформується у такий неприйнятний, на мій погляд, теоретичний конструкт, як “етнонаціональні групи” у якості об'єкта (В.Арбеніна) або предмета (Н.Черниш) етносоціології. Це є наслідком ототожнення понять “етнос” і “нація”, що, своєю чергою, впливає з бромлейвського розуміння нації як вищого етапу розвитку етносу.

Слушною є пропозиція В.Арбеніної виокремлювати серед усіх соціальних функцій етносоціології найважливішу, найголовнішу, але, гадаємо, цього не можна досягти без огляду на визначення об'єкта і предмета науки, а також без бачення тієї найнагальнішої проблеми в етнонаціональній сфері, що постає у конкретний історичний період життя суспільства. Із цим висновком тісно корелює думка про те, що *пріоритети предметних напрямів етносоціологічних досліджень мають “національний” характер* (М.Лукашевич, М.Туленков). З цього впливає висновок, що предметне поле етносоціології не є чимось сталим.

Література

Арбеніна В.Л. Етносоціологія : навч. посіб. / Арбеніна В.Л. — 2-ге вид., перероб. і доп. — Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. — 315 с.

Арбеніна В.Л. Етносоціологія : навч. посіб. / Арбеніна В.Л. — Х. : Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2004. — 194 с. — (Ч. 1 : Теоретико-методологічні проблеми дослідження етнонаціональних феноменів).

Арутюнян Ю.В. Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования / [Арутюнян Ю.В., Дробижева Л.М., Кондратьев В.С., Сусоколов А.А.]. — Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. — М. : Наука, 1984. — 255 с.

Бромлей Ю.В. Предисловие / Ю.В. Бромлей // Этнологические исследования за рубежом. Критические очерки. — Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. — М. : Наука, 1973. — С. 3–5.

Варзар І.М. Етнічна соціологія, етносоціологія / І.М. Варзар // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / відп. ред. Ю.І. Римаренко, І.Ф. Курас. — К., 1993. — С. 179–180.

Вітман К.М. Особливості етнонаціональної політики Чехії: дискримінація неєвропейських меншин / К.М. Вітман // Держава і право : зб. наук. пр. — К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. — С. 630–637. — (Юридичні і політичні науки. — Вип. 43).

Гидденс Энтони. Социология / Гидденс Энтони ; [при участии К. Бердсолл] ; пер. с англ. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Едиториал УРСС, 2005. — 632 с.

Горовіц Д.Л. Міжетнічні конфлікти / Горовіц Д.Л. ; пер. з англ. О.А. Ківшик. — Харків : Каравела, 2004. — 684 с.

Дробижева Л.М. Методологические проблемы этносоциологических исследований / Л.М. Дробижева // Социологический журнал. — 2006. — № 3–4. — С. 89–101.

Євтух В. Етносоціологія // Євтух В.Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю. та ін. // Етносоціологія : терміни та поняття : навч. посіб. — К. : Вид-во УАННП “Фенікс”, 2003. — С. 10–11.

Євтух В. Етносоціологія: об’єктно-предметне поле і перспективи досліджень / Євтух В. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 2. — С. 5–16.

Кресіна І.О. Безальтернативна міграційна політика / І.О. Кресіна, О.М. Стойко // Держава і право : зб. наук. пр. — К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. — С. 626–629. — (Юридичні і політичні науки. — Вип. 43).

Крисаченко В.С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри : [монографія] / В.С. Крисаченко. — К. : НІСД, 2005. — 368 с.

Куценко О. Європейські візії та розрізнення: порівняльні дослідження в удосконаленні викладання соціології / О. Куценко, С. Бабенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2009. — № 4. — С. 186–194.

Лукашевич М.П. Соціологія. Загальний курс : підруч. / Лукашевич М.П., Туленков М.В. — 2-ге вид. — К. : Каравела, 2006. — 408 с.

Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Мертон Роберт ; пер. с англ. Е.Н. Егоровой и др. — М. : АСТ : Хранитель, 2006. — 874 с.

Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи / за ред. О.В. Позняка. — Умань, 2007. — 276 с.

Нельга О.В. Етнос, народ, нація як поняття і соціокультурні феномени / О.В. Нельга // Філософська думка. — 2006. — № 4. — С. 36–55.

Нельга О.В. Теорія етносу / Нельга О.В. : курс лекцій : навч. посіб. — К. : ТанDEM, 1997. — 368 с. — (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).

Про ратифікацію Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб : Закон України від 15 січ. 2008 р. № 116–VI // Відомості Верховної Ради України. — 2008. — № 9, 29 лют. — С. 296–304.

Рыбаков С.Е. Судьбы теории этноса. Памяти Ю.В. Бромлея / С.Е. Рыбаков // Этнографическое обозрение. — 2001. — №1. — С. 3–22.

Середа В.В. Етносоціологія : навч. посіб. / Середа В.В. — Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. — 160 с.

Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном : Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. — К. : Омбудсман України, 2003. — 190 с.

Черниш Н.Й. Соціологія : підруч. [за рейтингово-модульною системою навчання] // Черниш Н.Й. — 5-те вид., перероб. і доп. — К. : Знання, 2009. — 468 с. — (Тема 10. Етносоціологія і соціологія нації. — С. 239–276).